

Een nieuw theologisch landschap

Kennismaking met recente Afrikaanse theologie

– door Jaap Haasnoot –

De veranderingen in de wereldkerk zijn duidelijk zichtbaar op de plek waar ik werk in Zuid-Soedan. Eind 2010 waren mijn vrouw en ik de enige *mission partners* van de Anglicaanse kerk in de *diocese* van Kajo-Keji. Nu hebben we inmiddels twee Nigeriaanse en drie Chinese collega's en zijn wij als westerse zendingswerkers in de minderheid. De abstracte getallen worden hier werkelijkheid: de enorme groei van de kerk op het zuidelijke halfrond¹ vertaalt zich in een nieuwe zendingsbeweging die niet meer vanuit het Westen wordt aangestuurd.

Is er behalve numerieke groei ook sprake van een groei in theologische bezinning? Ik denk het zeker. Dat wil ik illustreren aan de hand van een aantal recente publicaties van Afrikaanse evangelische theologen. Dit artikel biedt niet meer dan een kennismaking met deze theologie. Ik hoop wel dat u ontdekt dat het wereldwijde theologische landschap breder en veelzijdiger is geworden.

Revisie nodig

Voordat we naar een aantal concrete publicaties gaan, wil ik eerst ingaan op de vraag waarom Afrikaanse theologie voor ons relevant zou kunnen zijn. Want niet iedereen zal daar zondermeer mee instemmen. Nu zijn er uiteraard *pragmatische* redenen om de theologie van Afrika (en Azië, en Latijns-Amerika) buiten beeld te laten, simpelweg omdat je als theoloog niet alles kunt overzien. Dat is de reden die Van den Brink en Van der Kooi geven voor het feit dat hun *Christelijke dogmatiek* vooral westers georiënteerd is.² En dat is natuurlijk waar. Het is niet eenvoudig om de bonte wereld van *World Christianity* bij te houden. Daarnaast is er onbekendheid met Afrikaanse theologie, onder andere omdat veel Afrikaanse boeken verschijnen bij uitgeverij die in het Westen niet gangbaar zijn. Deze onbekendheid hoop ik met dit artikel een klein beetje weg te nemen.

Er kunnen echter ook meer kritische redenen meespelen, bijvoorbeeld het idee dat Afrikaanse theologie niet relevant kán zijn voor Europa en Noord-Amerika, omdat Afrika niet door de Verlichting is heen gegaan. Hun wereldbeeld sluit niet aan op dat van ons en daarom is die theologie per definitie niet interessant, zo wordt dan gedacht. Kwame Bediako kaatst die bal terug en zegt dat onze westerse, seculiere interpretatieschema's wellicht aan revisie toe zijn.³ Afrikaanse theologie kan ons helpen bij die revisie.

Zending brengt theologie voort

Maar er is meer. Er zijn genoeg positieve redenen om het westerse blikveld te verbreden. Ik noem er drie.

Allereerst is het boeiend om te zien hoe jonge kerken in Afrika op zoek gaan naar theologische antwoorden op dringende vragen. Vragen die wij in het Westen niet meer stellen of nooit gesteld hebben. Andrew Walls definieert theologie als het maken van christelijke beslissingen in kritieke situaties.⁴ Die kritieke vragen zien we vooral dáár waar het christelijke geloof culturele grenzen overschrijdt, in zendingssituaties. Daarom zegt Kwame Bediako: '... it is mission that engenders theology, which, in turn, should sustain mission.'⁵

Het tweede punt is dat we van elkaars theologie kunnen leren. Tennent noemt dit de 'translatability' van de theologie. Een uniek kenmerk van het christelijke geloof is dat het cultureel vertaalbaar is naar elke mogelijke context. En dat geldt ook voor theologische bezinning. Tennent geeft de volgende definitie van deze 'theologische vertaalbaarheid' van het geloof: '... the ability of the kerygmatic essentials of the Christian faith to be discovered and restated within an infinite number of new global contexts.'⁶ Nu gaan we er in het Westen vrij vanzelfsprekend vanuit dat 'onze theologie' nuttig is voor christenen in Afrika, maar omgekeerd zijn we daar vaak nog niet zo van overtuigd. Tite Tiénou is niet erg optimistisch dat dit snel zal veranderen. Hij citeert met instemming John Mbiti die meer dan dertig jaar geleden al zei: 'The Church has become kerygmatically universal, but is still

theologically provincial.⁷ Laat ik dit iets concreter maken. Op welke punten kunnen we dan van elkaar leren? Ik noem drie voorbeelden.

- a. In Nederland is er vrij veel aandacht voor bevrijdingspastoraat. In Afrika is er op dit terrein veel praktische ervaring en wordt er ook steeds meer theologisch nagedacht over exorcisme.
- b. Hoewel we in het nieuws vooral horen over conflicten tussen moslims en christenen, zijn er ook veel gebieden in Afrika waar christenen en moslims een modus hebben gevonden om goed met elkaar samen te leven zonder daarbij de eigen overtuiging op te geven. Ik denk dat we op dit terrein in het Westen kunnen leren van de ervaring van Afrikaanse christenen als het gaat om het christelijke getuigenis in een interreligieuze samenleving.⁸
- c. In Afrika verslaat het welvaartsevangelie zijn duizenden en in Europa zijn we daar (m.i. terecht) vaak kritisch over. Maar zien we de balk in onze eigen ogen wel? Wordt er in heel wat kerken in Europa en Noord-Amerika tegenwoordig geen 'therapeutisch evangelie'⁹ verkondigd? De overeenkomst tussen beide is dat ze allebei een hermeneutische versmalling van het evangelie vertegenwoordigen. Hoe gaan we daar (theologisch) mee om? Zouden we op dit punt ook niet van elkaar kunnen leren?

Ten derde kunnen we simpelweg niet meer om Afrika heen in de wereldkerk. In de *Anglican Communion* is dat duidelijk geworden in de discussie over homoseksualiteit en ook op andere terreinen zal de stem van Afrikaanse christenen belangrijker worden. Andrew Walls zegt: '... it is Africans and Asians and Latin Americans who will be the representative Christians, those who represent the Christian norm, the Christian mainstream, of the twenty-first and twenty-second centuries.'¹⁰

Westerse theologie schiet tekort

Het boek dat het meest gebruikt wordt in de bibliotheek van de predikantenopleiding waar ik werk, is *Systematic Theology* van Walter Grudem.¹¹ Het boek ligt helemaal uit elkaar, maar het wordt nog steeds veel geraadpleegd. Ik verwacht echter dat Grudem langzaam maar zeker uit de top vijf gaat verdwijnen, want er verschijnen steeds meer boeken geschreven door Afrikaanse theologen.¹² Grudem is een prima naslagwerk, maar mijn studenten zoeken antwoorden op vragen waar 'zelfs' Grudem geen antwoord op heeft. Ik merk in de praktijk dat westerse theologie vaak tekortschiet in Afrika. Het is te abstract, te smal, te individualistisch, niet praktisch genoeg en niet altijd relevant. Kort geleden bestudeerde ik samen met studenten het bijbelboek Openbaring. Als je alleen westerse literatuur raadpleegt, zou je denken dat Afrika niet bestaat, want mogelijke vervullingen van het bijbelboek gebeuren volgens deze boeken met name in het Westen!

Niet alleen in boeken

Daarom ben ik blij met de groei in Afrikaanse theologische publicaties. Dat betekent niet meteen dat we in Zuid-Soedan toegang hebben tot deze nieuwere literatuur. Onze bibliotheek bestaat nog steeds voor meer dan 90% uit (gedateerde) boeken gedoneerd vanuit het Westen. De realiteit van veel Afrikaanse theologische instituten is dat recentere literatuur vaak niet toegankelijk is, eenvoudigweg vanwege het gebrek aan financiële middelen.

Ik beperk me in dit artikel tot contextuele theologie in boeken, maar contextualisatie van het christelijke geloof gebeurt natuurlijk ook – en in Afrika juist vooral – in de praktijk van geloven, in liederen, gebeden, preken en liturgie.¹³ Een prachtig voorbeeld daarvan vinden we in de Avondmaalsliturgie uit 1989 van de Anglicaanse kerk in Kenia. De zegen aan het einde van de dienst is gebaseerd op een traditionele Turkana-vloek die werd uitgesproken over de naburige stam, de Karamoja. Met een armzwaai stuurden de Turkana al hun problemen, moeiten en de werken van de boze naar de burenen. In de liturgie is deze vloek omgezet in een zegen. Met driemaal een armzwaai naar het kruis worden onze problemen, moeiten en het werk van de duivel naar het kruis van Christus gestuurd. En met een armzwaai naar boven klinkt dan: 'All our hopes, we set on the risen Christ.'¹⁴

Drie thema's

Aan de hand van drie thema's laat ik een aantal recente boeken aan de orde komen. Ik geef geen recensie van die boeken, maar wil bekijken welke bronnen Afrikaanse theologen gebruiken, hoe ze hun materiaal ordenen en hoe de context van Afrika al dan niet een rol speelt. De drie onderwerpen bevinden zich op het snijvlak van cultuur en evangelie, want juist daar worden nieuwe antwoorden

gezocht op dringende vragen en krijgt theologie relevantie. Aan het eind van deze rondgang trek ik een aantal voorzichtige conclusies.

De geestelijke wereld

In het Afrikaanse wereldbeeld is de geestelijke wereld niet te scheiden van de fysieke, zichtbare wereld. Daarom is die geestelijke wereld ook een belangrijk onderwerp binnen het christelijke geloof. Hoe verhoudt het traditionele wereldbeeld zich tot de bijbelse visie op dit punt? In 2012 verscheen de eerste, volledig Afrikaanse, evangelische dogmatiek van de hand van Samuel Waje Kunhiyop met als titel *African Christian Theology*.¹⁵ Deze Nigeriaanse theoloog behaalde zijn *PhD* in de Verenigde Staten en is nu algemeen secretaris van een van de grootste denominaties in Nigeria (de *Evangelical Church Winning All*). In tien hoofdstukken en 250 bladzijden behandelt Kunhiyop de onderwerpen die we in een traditionele dogmatiek mogen verwachten. De auteur zegt in de introductie dat hij zich niet wil afzetten tegen westerse theologie. Zijn doel is: '... to articulate a theology that originates from an authentic search for the meaning of Scripture in order to apply it to African life today.'¹⁶ De auteur gaat discussies niet uit de weg en blijft dichtbij de Bijbel in zijn argumentatie. Over het algemeen gaat hij niet diepgaand in discussie met andere theologen, maar dat heeft ook te maken met de beperkte omvang van dit boek. Kunhiyop kiest vaak voor een gematigde positie. De voetnoten verwijzen in grote meerderheid naar westerse bronnen.

Toch is dit heel duidelijk een *Afrikaanse* dogmatiek. De Afrikaanse context is op elke bladzijde aanwezig en speelt ook een rol bij de keuze van onderwerpen. In het hoofdstuk over 'God and Spirits' besteedt Kunhiyop elf bladzijden aan 'The Spirit World'.¹⁷ En dat in een boek van 250 bladzijden. In de *Christelijke dogmatiek* van Van den Brink en Van der Kooi moet de Nederlandse lezer het doen met maximaal twee pagina's op een boek van 660 pagina's tekst.¹⁸ Dit reflecteert de verschillende wereldbeelden. Bij dit onderwerp is zeker waar wat Andrew Walls ooit schreef: 'Western theology is not big enough for Africa.'¹⁹

Kunhiyop begint het onderdeel over de geestelijke wereld met een beknopte beschrijving van hoe de Afrikaanse traditionele religie hierover spreekt. Hij stelt dan dat de Bijbel onze leidraad moet zijn op dit terrein. 'But that does not mean that we have to reject everything in African Traditional Religion.'²⁰ De auteur gaat dan verder in op goede geesten (engelen), boze geesten (demonen) en bespreekt tenslotte hoe christenen moeten omgaan met de geestelijke wereld. De Afrikaanse context is hierbij nadrukkelijk aanwezig. Zo stelt hij dat niet elke ziekte wordt veroorzaakt door demonen. God heeft ons via de medische wetenschap medicijnen gegeven en die moeten we ook gebruiken. Toch zijn er ook ziekten die duidelijk veroorzaakt worden door demonen. In die situaties is gebed en bevrijding geboden. Het is noodzakelijk dat we de verschillende situaties weten te onderscheiden als het gaat om ziekten, zo zegt Kunhiyop.²¹ Hij geeft verder niet aan hoe we dat onderscheid precies moeten maken.

De auteur gaat lastige vragen vanuit de Afrikaanse context niet uit de weg: '... one hears stories of women who claim that they have had sexual intercourse with spiritual beings'.²² Kunhiyop kijkt dan naar een aantal bijbelse passages en concludeert: 'These beliefs [...] cannot be accepted as proof that spirit beings can procreate. All that can be said is speculative. Scripture is silent on this subject.'²³

Als laatste bespreekt Kunhiyop de ongezonde aandacht die er bij sommige christenen is voor de duivel en demonische activiteiten. Die leidt tot angst bij gelovigen en geeft te weinig aandacht aan het volbrachte werk aan het kruis, aan de Heilige Geest en aan de engelen. In acht punten benadrukt de auteur dan de soevereiniteit en de kracht van God over het kwade. Het is onze taak om het evangelie te verkondigen en te leven in de kracht van de Heilige Geest. 'Cursing or abusing celestial beings such as Satan and evil beings is not our mandate.'²⁴

In het Afrikaanse wereldbeeld zijn ook voorouders betrokken op de zichtbare wereld. In het hoofdstuk 'Salvation and the Christian Life' besteedt Kunhiyop aandacht aan dit geloof in voorouders. Hij legt uit dat in de Afrikaanse traditionele religie de vooroudergeesten als bemiddelaars optreden tussen mensen en de geestelijke wereld. De enige manier om dit geloof in voorouders te bestrijden, is om Christus voor te stellen als de grote Middelaar die de rol van de voorouders overbodig heeft gemaakt.²⁵

Bij dit thema probeert Kunhiyop het smalle, bijbelse pad te vinden tussen oude, traditionele gewoonten en moderne, charismatische nieuwigheden door. Dat de geestelijke wereld er is en dat die wereld onze zichtbare wereld beïnvloedt, staat daarbij niet ter discussie.

Etniciteit

Het tweede onderwerp is etniciteit. Op het moment dat ik dit artikel schrijf, is er in Zuid-Soedan een conflict tussen de regering en een voormalige vicepresident met zijn aanhangers. Dit conflict heeft helaas ook etnische dimensies. De kerk kan alleen een verzoenende rol spelen in dit soort conflicten, als zij een duidelijke visie heeft op etniciteit. Daarom is er een trainingshandboek over etniciteit ontwikkeld onder de titel *Restoring the Beauty and Blessing of Ethnic Diversity*.²⁶ De met name Afrikaanse auteurs komen uit de kring van *Africa International University* (AIU) in Nairobi en de organisatie *African Leadership And Reconciliation Ministries* (ALARM). Ik heb dit boek in Zuid-Soedan gebruikt voor een lessenserie over etniciteit.

Van de twaalf titels in de bibliografie achterin het boek, zijn er tien westers en twee Afrikaans. We zien dit ook terug in de tekst. Aan de ene kant worden er sociaalwetenschappelijke definities vanuit westerse bronnen gebruikt (bijvoorbeeld voor de definitie van een etnische groep), terwijl aan de andere kant de Afrikaanse context nadrukkelijk aanwezig is (bijvoorbeeld in een case studie over een conflict rond landbezit). Het boek is echt bedoeld als een handboek voor een cursus. Het begint met adviezen hoe het boek te gebruiken en vervolgens wordt het thema helder uitgewerkt: eerst gaat het over wat etniciteit is en dan volgen de oorzaken, manifestaties en effecten van het negatieve gebruik van etniciteit. De laatste twee hoofdstukken geven een bijbelse reactie op de uitdagingen rond etniciteit en laten zien hoe we het goede ervan kunnen benadrukken. In een bijlage is er ook nog aandacht voor 'etnische verzoening'. Elk hoofdstuk begint met een cartoon waarin het thema in Afrikaanse context wordt verbeeld.

De auteurs onderbouwen hun verhaal vooral vanuit de Bijbel. Daarnaast wordt ook de sociaal-politieke situatie in Afrika verwerkt. Ik geef een paar voorbeelden. Als het gaat om een 'bijbels perspectief op etniciteit' wordt verwezen naar de schepping, de verzoenende rol van de kerk en het visioen in Openbaring waarin alle volken en stammen God en het Lam aanbidden (Openb. 7:9).²⁷ Bij dat punt van de schepping noemen de auteurs drie elementen: het mooie van diversiteit, elk mens weerspiegelt Gods beeld en het feit dat we allemaal afstammen van Adam en Eva ('All people [...] share a common origin and ancestor').²⁸ Verderop laten de schrijvers zien hoe verschillende politieke systemen (kolonialisme, democratie en een dictatoriaal regime) etniciteit negatief hebben gebruikt en kunnen gebruiken. Wat is dan de bijbelse oplossing voor de negatieve kanten van etniciteit? Het boek komt met deze remedies: God wil dat wij de volken zegenen en Hij roept ons op om gerechtigheid te bevorderen en vrede te zoeken voor alle mensen. Daarbij verlost God deze wereld en breekt Hij de etnische 'muren' af. Het is onze roeping om als Christus te zijn en mensen van elke etnische groep of sociale status lief te hebben.²⁹

Etnocentrisme

We kijken ook nog even hoe Samuel Ngewa omgaat met dit onderwerp in zijn commentaar op Galaten in de *Africa Bible Commentary Series*.³⁰ Ngewa is hoogleraar Nieuwe Testament aan de *Nairobi Evangelical Graduate School of Theology* (NEGST). De commentaren in deze reeks hebben de volgende kenmerken: ze zijn geschreven in begrijpelijk Engels, opgedeeld in 'sermon units', geven Afrikaanse voorbeelden en toepassingen, hebben gespreksvragen en bevatten eindnoten met meer specialistische informatie. De bibliografie in dit commentaar op Galaten verwijst alleen naar westerse bronnen. Naar aanleiding van Galaten 2:15 (over het verschil tussen Joden en heidenen) gaat Ngewa kort in op 'ethnocentrism'. Paulus beweert niet dat de Joden beter zijn dan de heidenen, zo zegt Ngewa. Hij gebruikt 'gentle irony' om te laten zien dat Joden een bevoorrechte plaats in Gods heilsplan hebben gekregen. Met voorbeelden vanuit zijn eigen gezinssituatie en vanuit de tijd dat hij in Amerika studeerde, laat Ngewa zien dat etnocentrisme zonde is. Hij zegt relativerend: 'Every people group has its own strengths and weaknesses.'³¹ In de Afrikaanse context is deze uitspraak niet vanzelfsprekend.

Prosperity Gospel

Als laatste kijken we naar het zogenaamde welvaartsevangelie dat in veel grote steden in Afrika prominent aanwezig is. In mijn lessen over dit onderwerp heb ik het boek van de Nigeriaanse Femi Adeleye gebruikt: *Preachers of a Different Gospel*.³² De auteur woont in Ghana en is *associate general secretary* van de studentenbeweging IFES. Hij vertelt veel anekdotes en citeert veelvuldig uit de literatuur van (Afrikaanse) welvaartspredikers. Om zijn eigen standpunten te onderbouwen verwijst hij met name naar westerse auteurs, zoals Tozer, Wiersbe en Stott. Zijn ordening van het materiaal is wat losjes, meer associatief. Vanuit de titel mag duidelijk zijn dat Adeleye niets van dit

soort onderwijs moet hebben. Hij citeert regelmatig met afkeuring de Nigeriaanse welvaartsman David Oyedepo die zegt: 'No one under this ministry is permitted to be poor, nor programmed for affliction. [...] God sent me for your financial rescue.'³³

Adeleye noemt dit het 'champagne-evangelie'. De auteur schetst hoe de charismatische beweging in Afrika in troebel water terechtkwam onder invloed van Amerikanen als Kenneth Copeland. Hij laat zien hoe welvaartspredikers de bijbelexegese geweld aan doen en hoe mensen misleid worden met de belofte van luxe en welvaart. Hij geeft daarbij veel voorbeelden vanuit de Afrikaanse situatie. De auteur gaat daarbij vreemd genoeg niet in op het verband tussen dit welvaartsgeloof en het traditionele Afrikaanse wereldbeeld waarin 'prospertiy' een belangrijke rol speelt. Uiteindelijk is het welvaartsevangelie volgens de auteur slecht nieuws voor de arme Afrikaan omdat het structureel niets verandert.³⁴ Wat is de toekomst van de kerk in Afrika volgens Adeleye? Hij gebruikt de kerk in het Westen als een voorbeeld dat niet om navolging vraagt: 'When we come of age, do we become like parts of America where the "blessing" of prosperity has allowed materialism to compete with the love of God?.'³⁵ De kerk in Afrika heeft alleen toekomst als zij staat voor 'authentic Christianity'. 'The chief goal of the church is not just to have a good time or to be materially prosperous. We are called to be witnesses to God's salvation plan for humanity.'³⁶

Theologie voor het leven

Wat kunnen we op basis van deze rondgang zeggen over de nieuwere Afrikaanse evangelische theologie? Omdat dit slechts een beknopte kennismaking is, geef ik een aantal voorzichtige observaties, ook omdat de auteurs onderling verschillen. Toch kunnen we wel een aantal overeenkomsten waarnemen.

- We zien dat deze theologen veel gebruik maken van westerse boeken. Dat is verklaarbaar, omdat de westerse theologie nog steeds de norm is en omdat veel van deze theologen in het Westen hebben gestudeerd. Ik verwacht dat dit in de komende jaren gaat veranderen.
- We zien ook dat deze auteurs dichtbij de Bijbel blijven. Het is voor hen belangrijk om de standpunten bijbels te onderbouwen, met directe tekstverwijzingen. Dat doen ze heel onbevangen en vrij, want de Bijbel is voor hen zondermeer Gods woord.
- Vervolgens is opvallend dat de genoemde boeken heel praktisch zijn, gericht op het alle facetten van het leven en geworteld in de eigen context. Theologie is voor hen allereerst theologie-voor-het-leven, theologie-voor-elke-dag.
- En tenslotte is deze theologie altijd en steeds weer gericht op het 'wij', de familie, de groep en de samenleving: 'Ik ben omdat wij zijn.'³⁷

Misschien is deze Afrikaanse manier van theologiebeoefening minder creatief, verrassend of vernieuwend dan wij graag zouden zien, maar ze is wél relevant voor Afrika en ze brengt ook blinde vlekken in de westerse theologie aan het licht. Mijn observaties zijn vergelijkbaar met de vijf kenmerken die Tennent geeft van de theologie van christenen in de meerderheidswereld:

- Deze christenen accepteren de autoriteit van de Bijbel en zijn – naar westers idee – theologisch conservatief, orthodox en traditioneel.
- Christenen in de meerderheidswereld zijn in morele en ethische kwesties vaker conservatief.
- Deze jonge kerken staan vaker open voor het nemen van christelijke verantwoordelijkheid als het gaat om armoede en sociale gerechtigheid.
- Deze jonge kerken hebben ervaring met het duidelijk maken van de unieke positie van het Evangelie in een context van religieus pluralisme.
- Christenen in de meerderheidswereld begrijpen meer van de gemeenschapsdimensies (niet alleen maar de individuele insteek) van de leer van het Nieuwe Testament.³⁸

Ik hoop dat we in de komende jaren in de wereldkerk elkaar – ook theologisch – steeds vaker gaan ontmoeten, zodat we samen 'met alle heiligen' méér gaan ontdekken van de dimensies van de liefde van Christus (Ef. 3:18-19). Tennent zegt daarover: 'We have much to learn as well as to relearn from Africa, although there is also much that our own heritage, history and collective Christian memory have to teach Africa. It is time for a truly mutual exchange.'³⁹

Noten:

-
- ¹ T.C. Tennent, *Theology in the context of World Christianity* (Grand Rapids: Zondervan, 2007), 8, zegt dat 'ongeveer 67%' van het aantal christenen nu op het zuidelijke halfrond wonen. Zie www.globalchristianity.org voor meer statistische informatie.
- ² G. van den Brink & C. van der Kooi, *Christelijke dogmatiek* (Zoetermeer: Boekencentrum, 2012), 13.
- ³ Kwame Bediako, 'Conclusion: The Emerge of World Christianity and the Remaking of Theology', in: W.R. Burrows e.a. (eds.), *Understanding World Christianity* (Maryknoll: Orbis Books, 2011), 246.
- ⁴ Geciteerd door Tite Tiénou, 'Christian Theology in an Era of World Christianity', in: G. Ott e.a. (eds.), *Globalizing Theology* (Grand Rapids: Baker Academic, 2006), 39.
- ⁵ Kwame Bediako, 2011, 248. Cursief in het origineel.
- ⁶ Tennent, 2007, 16.
- ⁷ Tite Tiénou, 2006, 45.
- ⁸ Zie bijvoorbeeld: John Azumah, *My Neighbour's Faith, Islam Explained for Christians* (HippoBooks, 2008).
- ⁹ Zie bijvoorbeeld: <http://www.christianitytoday.com/women/2013/june/feel-good-faith-of-evangelicals.html>
- ¹⁰ Geciteerd door J. Kwabena Asamoah-Gyadu, "'Turning That Which Is Already There toward Christ'", in: W.R. Burrows e.a. (eds.), *Understanding World Christianity* (Maryknoll: Orbis Books, 2011), 208.
- ¹¹ Wayne Grudem, *Systematic Theology* (IVP, 1994).
- ¹² HippoBooks ('an imprint of WordAlive, ACTS, Step, and Zondervan') geeft op dit moment regelmatig boeken van Afrikaanse evangelische theologen uit, waaronder de *Africa Bible Commentary Series*. Daarnaast zijn er ook Langham Monographs (www.langhamcatalogue.org), boeken van auteurs uit het zuidelijke halfrond. *Evangel Publishing House* in Nairobi (www.evangelpublishing.org) heeft een klein fonds van eigen bodem. Ik ben heel benieuwd naar de *African Study Bible* waaraan gewerkt wordt (www.africanstudybible.com). Niet evangelisch, maar wel interessant is de rooms-katholieke uitgeverij *Paulines Africa* (www.paulinesafrica.org). Een belangrijke bron van informatie is *BookNotes for Africa* met korte recensies van theologische boeken vanuit en over Afrika (www.theoleafrica.org/BookNotes/Index/).
- ¹³ Zie voor praktijkvoorbeelden van contextualisatie: Jaap Haasnoot, 'U zult niemand vergifigen', in: *Zending Nú*, juli 2012, 7-9.
- ¹⁴ G. Kings & G. Morgan, *Offerings from Kenya to Anglicanism: Liturgical Texts and Contexts including 'A Kenyan Service of Holy Communion'* (Cambridge: Grove Books, 2001), 15, 24-25.
- ¹⁵ Samuel Waje Kunhiyop, *African Christian Theology* (HippoBooks, 2012). Van dezelfde auteur: Samuel Waje Kunhiyop, *African Christian Ethics* (HippoBooks, 2008).
- ¹⁶ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, xiii.
- ¹⁷ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 53-63.
- ¹⁸ G. van den Brink & C. van der Kooi, 2012. Gebaseerd op de woorden 'geesten', 'exorcisme' en 'bezetenheid' in het register.
- ¹⁹ Geciteerd door Kwame Bediako, 2011, 254.
- ²⁰ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 53.
- ²¹ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 57-58.
- ²² Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 58-59.
- ²³ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 59.
- ²⁴ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 63.
- ²⁵ Samuel Waje Kunhiyop, 2012, 135-139.
- ²⁶ AIU & ALARM, *Restoring the Beauty and Blessing of Ethnic Diversity, A Training Manual on Ethnicity* (Nairobi, 2007).
- ²⁷ *Restoring the Beauty ...*, 2007, 23-25.
- ²⁸ *Restoring the Beauty ...*, 2007, 24.
- ²⁹ *Restoring the Beauty ...*, 2007, 48-54.
- ³⁰ Samuel M. Ngewa, *Galatians*, Africa Bible Commentary Series (HippoBooks, 2010). Van dezelfde auteur: Samuel M. Ngewa, *The Gospel of John*, A Commentary for Pastors, Teachers and Preachers (Nairobi: Evangel Publishing House, 2003).
- ³¹ Samuel M. Ngewa, 2010, 78-80.
- ³² Femi Bitrus Adeleye, *Preachers of a Different Gospel* (HippoBooks: 2011).
- ³³ Geciteerd door Femi Adeleye, 2011, 20.
- ³⁴ Femi Adeleye, 2011, 102-106.
- ³⁵ Femi Adeleye, 2011, 122.
- ³⁶ Femi Adeleye, 2011, 135.
- ³⁷ Uitspraak van John Mbiti: 'I am because we are, and since we are therefore I am'. Geciteerd in G. Kings & G. Morgan, 2001, 23.
- ³⁸ Tennent, 2007, 15. Eigen vertaling uit het Engels.
- ³⁹ Tennent, 2007, 106.